

ARANY JÁNOS KÉPZELETE.¹

(Első közlemény.)

Ha van irodalmi ítélet, amelyet ellenmondás nélkül igaznak ismer minden magyar, a művelt laikus csakúgy, mint a tudós szakember, a modernnek csakúgy, mint az ósdiak, ez az, hogy Arany a legkiválóbb magyar epikus. Azt a nagy fényt azonban, amelyet ez az ítélet Aranyra vet, egy apró, de sötét felhő árnyékolja. Még a költő legalaposabb ismerői és legrajongóbb hívei is hozzá szokták tenni ehhez a magasztaláshoz: kár, hogy a képzelete szegényes. Nincs elég «lendülete», nem tud «teremteni» — s ez a vád már egészen belegyökerezett a köztudatba. Közhitté vált, hogy Aranynak nem volt fantáziája, hogy ő nagy volt a másoktól átvett költői anyag megformálásában, de magának eredeti leleménye nem volt. Az alábbiakban megkísértem majd bizonyítani, hogy ez a vád nemcsak teljesen alaptalan, hanem épen az ellenkezője igaz: Arany egyike volt a leggazdagabb képzeletű magyar költőknek.

Allításom az első pillanatban merésznek, sőt hihetetlennek látszik, hiszen nem kisebb ellenféllel kerülök szembe, mint magával a nagy költővel. Ismeretes, hogy Arany mindvégig abban a hitben élt, hogy nincs fantáziája, s ismételten panaszkodott lelki alkatának e fogyatékosága miatt, leghatározottabban a Gyulai Pálhoz 1854 jan. 21-én írt levelében: «Történeti vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani, talán nincs inventióm, phantasiám, elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész.» Sőt Arany még egy lépéssel tovább ment. Beleélve magát abba a hitbe, hogy ő írott vagy a nép ajkán élő hagyomány nélkül alkotni nem tud, hogy képzelete önmagától nem tud teremteni: a maga igazolására és bátorítására egész tudományos elméletet konstruált ú. n. *eposzi hitelről*. Egy bírálatában nagy tudományos alaposággal fejti ki teoriáját, azt hirdetvén, hogy a történeti költő — értve rajta természetesen azt is, aki a mondák világából merít — csak olyan eseményeket szöhet

¹ Székfoglaló értekezésül fölolvasta a szerző a debreceni Tisza István tudományos társaság 1925. febr. 11-iki ülésén.

össze mesévé, amelyeknek tudata él a közönség emlékezetében — teljesen a maga képzeletéből nem szabad mesét költenie.¹ Ennek az igen érdekes elméletnek alapját Arany itt nem adja meg, a tilalomnak nem mondja meg az okát, de egy másik leveléből — Szilágyi Istvánnak írta 1854 márc. 9-én — kikövetkeztethetjük. Ott, kérdés formájában ugyan, de azt a hitét fejti ki, hogy mesét, költői anyagot csak a nép képzelete tud alkotni, műköltő nem, annak nem is szabad, az csak a készből csinálhat valamit.

Arany tudományos elméletével könnyen végezhetünk.² Ez a tanítás egészen új, kétségkívül mély, s van is bizonyos alapja, különösen arra a két műfajra vonatkozólag, amelyekben Arany legnagyobb volt, az eposzra és balladára. A hősi eposzokat, Homerostól Voltaire-ig, valóban nem költőjük képzelete keltette életre, meseanyaguk nem az egyéni képzelet teremtése, hanem benn gyökerezik az egész nép képzelévilágában, annak mondái vagy mítosszá vált története éltetik, s a költő lelkén át a nép lelke sugárik ki belőle. A *Zalán futása* is, noha Vörösmarty egyike legragyogóbb képzeletű költőinknek, épen azért hideg és élettelen, mert a költő kevés kész anyagot talált a krónikákban és a néphitben, vagy Arany terminológiája szerint azért, mert a költő, műve megalkotásában, nem támaszkodhatott eléggé az epikai hitelre. A balladákra vonatkozólag pedig egy német tudós majd hetven évvel Arany után, de természetesen tőle függetlenül, megállapította, hogy a legkitűnőbb balladák éltető eleme rendszerint nem a költői lelemény, hanem valamilyen epikus hagyomány, s Goethe is legtöbb nagy balladájának tárgyát készen találta, az *Erlkönigét* csakúgy, mint a *Braut von Korinthét* vagy a *Zauberlehrlingét* és sok másét.³

Ezek a példák Arany tanítása mellett szólnak — de az eposzi hitel mégsem egyetemes érvényű esztétikai norma, amint Arany gondolta. Csak annyi igaz belőle, hogyha az epikus vagy drámaíró a mult világából merítve, olvasóinak történeti vagy mondai tudatára támaszkodhatik, az nagyon megkönnyíti munkáját. A történeti vagy mondai tárgyú költői mű hatását nagy mértékben megalapozza, ha a közönség valóban érzi vagy hiszi a megénekelte eseményeket, s azok a tárgyak,

¹ Dózsa Dániel *Zandirhámjának* bírálatában írja: «Van történeti hitel, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az eposzi hitelt, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet, a nép tudalmában, emlékei- s hitében, s az utóbbiakhoz, mennyiben a költői cél engedi, makacsul tapad. Nem költ semmit, amíg hagyomány van, miből összerakni lehet; nem ferdít, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkeznék.» *Hátrahagyott művei*. II: 308. l.

² Behatóan elemzi Arany elméletét az eposzi hitelről Mitrovics Gyula *Arany János esztétikája* c. tanulmányában, I. k. 1924: 176—177. l., de az elmélet jelentőségét illetőleg az enyémtől eltérő eredményre jut.

³ Emil Ermatinger: *Das dichterische Kunstwerk* (1921), 184. l.

amelyek már egyszer éltek és hatottak, könnyebben kelthetők új életre, hatásuk is biztosabb. Ebben a fogalmazásban valóban elfogadható Arany tétele. Az igazi költők, öntudatlanul is érezve azt a hatalmas segítséget, amelyet az eposzi hitelen bírnak, természetesen fordulnak a közönségük tudatában élő tárgyakhoz — de amint a mi irodalmunk és a világirodalom sok remeke bizonyítja, az eposzi hitel hiánya nem rontja le, sőt nem is gátolja a művészi hatást. Elég, ha a költött események nem ütköznek a köztudatba, s a rajzolt kor, azok a viszonyok, amelyek között a költő a cselekményt lepörgeti, megfelelnek az olvasók tudatának. Ha a képzelet munkáját jellemző és megjelenítő erő támogatja, az epikus a teljesen költött eseménysorozatot is valónak tudja elfogadtatni. Kemény Zsigmond utolsó regényében, a *Zord időben*, a főcselekvénynek semmi történeti alapja nincs, hőseivel együtt egészen a költő leleménye — és mégis a legművészebb hatású alkotása.

De vajon szüksége volt-e Aranynak az epikai hitel elméletére, és csak ezzel fölverte tudott megküzdeni a maga elé tűzött költői föladatakkal? Invenció híján, történeti vagy mondai anyag nélkül nem tudott volna költeni? Valóban szegényes leleményű vagy épen fantázia nélküli költő volt Arany János? Ezek azok a kérdések, amelyeket meg akarnék világítani. Maga a felelet nem nehéz. A tagadó feleletet, bizonyítékok nélkül is, pusztá okoskodással előre megadhatom. Későbbre hagyva annak megállapítását, hogy mi valójában a képzelet, most csak arra utalok, hogy mind a köztudat, mind a tudomány a képzeletben keresi a művészeteknek alapelemét, a képzeletet tekinti a művészi hatás legfontosabb faktorának. Volkelt szerint, akinek nevéhez fűződik az eddig legnagyobb szabású esztétikai rendszer, a művészeteknek az a hivatásuk, hogy a képzeletet foglalkoztassák, s maga a művészet nem más, mint a teremtő képzelet kifejezése.¹ Még határozottabbak Friedrich Theodor Vischer szavai: «Szépet csak a képzelet alkothat, semmi más; a képzelet a szép sajátos organuma,² a művészet pedig «cselekvésre váltott képzelet.»³ Ha a képzeletnek ilyen nagy jelentősége van a műalkotások életre-keltésében és esztétikai hatásukban: elgondolható-e, hogy az az Arany János, akit a komoly tudomány legnagyobb költő-művészünknek vall, szegényes képzeletű lett volna, vagy épen meg lett volna fosztva a képzelet isteni adományától? Nem, százszor nem, hiszen ez halomra döntené az évszázados tudomány minden eredményét! Aranynak, épen mert olyan nagy költő és nagy művész volt, hatalmas képzelettel kellett meg-

¹ Johannes Volkelt, *System der Ästhetik*, III. k. (1914), 27. l.

² *Ästhetik* (1847—1858), 398. §.

³ U. o., 491. §.

áldva lennie — s az én föladatam nem lehet más, mint ezt a logikai úton nyert eredményt esztétikailag megalapozni, megkeresni Arany költői alkotásaiban azokat az elemeket, amelyek, mint a Davy-lámpa a bányaléget, elárulják a mélyükön rejlő képzeletet. Numen adest — csak meg kell találni Arany költői birodalmában.

Hogy ezt megtehessük, rá kell mindenekelőtt mutatnunk annak az ellentétnek gyökerére, mely a képzelet mivoltát illetőleg a köztudat és a tudományos fölfogás között van.¹ A laikus közönség szemében a képzelet az a lelki tevékenység, mely színes, ragyogó, csodálatos képeket és történeteket teremt, olyan képeket, amelyeket a valóság nem ismer, olyan történeteket, melyek az életben soha sem történtek meg. Csokonai szinte klasszikus tökéletességgel jellemzi a képzeletnek ezt a fölfogását a *Magánosság*hoz című költeményében, azt mondván róla, hogy «a semmiből teremt világokat». «Semmiből» Arany valóban sohasem teremtett. Csodálatos, a való világtól idegen képeket és történeteket hiába keresünk nála, aki fölfogásával és költészetével szilárdan belegyökerezett a realitás talajába. Ebben az értelemben joggal megvonhatjuk tőle a képzelet adományát. De vajon ezek valóban a művészi képzelet ismertető jelei, s a képzelet lévén minden művészet alapja és lelke, az új, szokatlan, pompázó, csodálatos a mértéke a művészi becsnek? Korántsem, hiszen a ragyogó képzeletű Dante mellett ott találjuk a drámaírók hosszú sorát Aischylostól Shakespeare-en át a legújabb korig, akik épen nem a semmiből teremtettek, hanem hagyományos, közismert vagy épen más költőktől már megformált anyaggal dolgoztak. Sőt ellenkezőleg, a másod-harmadrangú költők műveiben gyakran jóval gazdagabb és bujább képzelet tobzódik, mint az igazán nagyoknál, s akárhány köznapi lélek megszegyeníthetne szédítő képzeletével nem egy nagy művészt, akinek leleménye, a földolgozott anyagot tekintve, nemcsak szegényes, hanem sem nem újszerű, sem nem sajátosan eredeti.

A tudomány világánál a képzelet lényege, szerepe és jelentősége egészen másként rajzolódik ki. A képzelet, amint a pszichologia megállapítja, nem a semmiből teremt, hanem azokból az emlékezeti képekből, melyek régebben szerzett benyomások maradványaiként az emberi lélek tudatalatti részé-

¹ Arany maga is foglalkozott tanulmányaiban, bírálataiban és leveleiben esztétikai kérdésekkel, sőt a képzelet jelentőségével és szerepével is. Kora közfölfogását megelőzve egészen a mai tudományos álláspont szellemében. Esztétikai nézeteit és tanításait rendszerbe foglalta és részletesen méltatta 1910-ben Gálos Rezső (EPLK. 633—695, 745—760), 1924-ben Mitrovics Gyula id. tanulmánya. (Megjelent önállóan is: Debrecen, 1925. 28 l.) Ez utóbbi ismerteti Arany fölfogását is a képzeletről. (IK. 1924: 65—66. l.)

ben megrögzödtek. Noha téves azoknak a tudósoknak fölfogása, akik, mint Dilthey, a képzeletet és az emlékezeti képek fölújítását homogén lelki műveleteknek tartják¹, vagy épen egynek veszik, mint Scherer²: az kétségtelen, hogy a legjátékosabb, legmerészebb képzelet is pusztán kész, adott elemeket kombinál, s a legszertelenebb képzeleti kép sem ad anyagában újat, hanem ismert vonásokat fűz egységbe. Tudta ezt már Arany is, s a maga korában szokatlanul erős lélektani ismereteivel páratlanul szabatos ítéletbe foglalta: «A teremtő képzelet, mellyel dicsekszünk, igazán szólva, nem teremt — nem hoz elő új képzeteket a semmiből; hanem az észrevett, megfigyelt régiékből rakja azokat össze: alkot.»³

Csakhogy a képzelet mégsem pusztán reproductív tevékenység, s alkotásai mégis mások, mint az emlékezeti képek egyszerű fölújításai; van bennük valami új, ami őket elkülöníti amazoktól, sőt szembeállítja velük: az emlékezeti képek a valóságnak többé-kevésbé hű — hol teljes és éles, hol töredékes és halvány — másolatai a képzelet alkotásai pedig, noha elemeik mindig a valóságból kerülnek ki, nem a valóságot másolják, hanem azt mutatják be, ami a valóságban föl nem található. Vajon valószerűen-e, amint Geyser követeli?⁴ Úgy vélem, a valószerű (wirklichkeitsartige) jelzöt jogtalanul illeszti Geyser a fantázia ismertető jelei közé. A művészi képzeletnek lehet lényeges jegyüül tekinteni a valószerűséget — bár még ez is kétséges — a képzeletre általában azonban nem jellemző, s a képalkotó lelki tevékenység még a kép valószerűsége híján is nevezhető képzeletnek.

Ezen a ponton azonban élesen meg kell különböztetnünk a képzeletnek két, fokozatilag és minőségileg egymástól messze kerülő faját. Az egyik valóban nem ad egyebet, mint a valóság elemeinek pusztá kombinációját — ezt nevezhetjük kombináló vagy összeolvasztó képzeletnek. A képzeletnek ezt a faját kikapcsolhatjuk vizsgálódásunkból, mert ebben a lelki műveletben nincs semmi művészi vonás, ez a gyermeknek, a hazugnak, vagy a kifejező, ábrázolóerő híján szűkölködő ábrándozónak, amint Ravasz László találóan mondja,⁵ Don Quijote-nak és Peer Gyntnek

¹ «Wie es keine Einbildungskraft gibt, die nicht auf Gedächtnis beruhte, so gibt es kein Gedächtnis, das nicht schon eine Seite der Einbildungskraft in sich erhielt.» *Erlebnis und Dichtung* (1907), 163. l.

² «Ich bin geneigt anzunehmen, Gedächtnis und Phantasie seien allerdings dasselbe: die Fähigkeit zur Reproduktion alter Vorstellungen.» *Poetik* (1888), 161. l.

³ A *Zrinyi és Tasso*-tanulmányban, id. kötet 7. l.

⁴ V. ö. Joseph Geyser határozott szavait a *Lehrbuch der allgemeinen Psychologie* II. kötet (1920) 257. l. «Phantasie ist in erster Linie die wirklichkeitsartige Vorstellung eines Unwirklichen und steht im Gegensatz zur reproductiven Gedächtnistätigkeit.»

⁵ *Százados énekek* (1925) 22. l.

képzetele. Anyagban a képzelet másik faja, a teremtő képzelet sem ad újat, de amit alkot, az mégis több, mint az elemek pusztá összegeződése, ahhoz képest új, qualitative más s épazért szellemileg értékesebb.¹ Mi módon kerül ez a többlet a fantázia teremtette képbe, mi által válik az ismert elemek összezővődése újjá? Azáltal, hogy a teremtő képzelet az eredeti elemeket az összeolvasztás előtt megváltoztatja, átformálja, átdolgozza. Ez a tevékenység, a költő lelki élményeinek átalakítása, módosítása, a képzeletnek legsajátosabb szerepe, igazi valója — sőt vannak esztétikusok, akik erre és pusztán erre korlátozzák a képzelet munkáját.² S valóban ezen módosulások következtében annyira megváltozhatnak az eredeti képzetanyag, hogy a kész műalkotásban rá sem ismerünk már: a merészen, szabadon módosító képzelet eredménye, a képzeleti kép, lényegében egészen mássá lett, s gyakran nincs is más közössége az élményi alapjával, mint a legvégső elemek.³

Maga az átalakítás azonban még mindig nem művészi tevékenység, eredménye még nem műalkotás — aminthogy a teremtő képzelet sem kirekesztően a művészek adománya. A képzeletnek, hogy művészi jelentőséget nyerjen, változtatásait céltudáson kell végrehajtania;⁴ az emlékezeti képeket hozzáidomítja ahhoz az eszméhez, amelyet alkotásával ki akar fejezni s ilymódon értelmet, jelentést visz bele, olyan eszmét, értelmet, jelentést, amely sem az elemekben, sem azok kombinációjában nincsen meg. A képzeletnek ezt a teremtő erejét kitűnően megvilágítja Emil Ermatinger a Pegazus közismert képzeleti képének elemzésével.⁵ A Pegazus nem pusztán a lónak és a sasnak olyatén kombinációja, hogy a teremtő képzelet a ló emlékezeti képét kiegészítette a sasszárnyak szintén emlékezeti képével, hanem egy hatalmas, nagyszerű szimbolum, a költői alkotó erő mitikus képzetének megkapó objektíválása. A szárnyas lónak ezt a képét egy határozott világnézet élteti, s a Pegazus, alkotó elemeihez képest, egy egészen új szellemi világ. A képzelet ilyen alkotásai mélyén erős lelki élmény rejlik, ez adja meg nekik a művészi erőt, azt a képességet,

¹ Dolgozatom már ki volt szedve, mikor kezembe került az Athenaeum legutóbbi füzeté s benne Ottlik László értekezése, *A művészet és határai*. Itt (116. l.) nem egészen szabatosan, sőt könnyen félreérthetőleg is, de igen jellemzően fejezi ki ugyanezt a gondolatot: «A művész olyasvalaki, aki nem reprodukál, hanem teremt. És amint az alkotásban újra teremt élményeit, akként teremthet olyat is, ami az ő élményvilágának is merőben új, eredeti, közvetlen valóság».

² Ide vág Theodor A. Meyer megállapítása: «Die geistige Kraft, die von innen heraus aus dem Erlebniskeim die Formung schafft, ist die Phantasie.» *Ästhetik* (1923) 352. l.

³ Geysler id. mű, 258. l.

⁴ Maga a képzeleti tevékenység természetesen lehet öntudatlanul, intuitive dolgozó!

⁵ *Das dichterische Kunstwerk* (1921), 18. l.

hogy esztétikai érzékünket sokkal jobban kielégítik, mint a valóság pusztá másolatai.

A valóság elemeinek ilyen átformálása — a művész munkája — annál értékesebb, és a nyomán keletkezett kép annál újszerűbb, mennél gazdagabb és szárnyalóbb a lélek, amelyben megfogant. Csak az ilyen lélekben terem meg a műalkotást életető eszme, csak az tudja a valóságot úgy átdolgozni, hogy az méltó kifejezője legyen az eszmének, csak ily módon lesz az emlékezeti képzetanyagból új, önálló jelentésű kép, az anyagi valóságból szellemi valóság — szóval műalkotás. De hogy azzá legyen, a képzeletnek az átformáláson kívül még egy másik munkát is el kell végeznie — s ez a második nagy különbség a kombináló és a teremtő képzelet között. Amaz az emlékezeti elemeket a maguk szürkességében, sőt szchemákká leegyszerűsített módosulásukban fűzi össze, s így összeszövődésük is hideg, élettelen egység, minden hangulati velejáró nélkül: a teremtő képzelet színnel, étellel tölti meg az egyes alkotó elemeket, s belőlük friss, eleven hangulatot és első sorban szemléletes egészet alkot — amint a Pegazus képénél láttuk, amely nemcsak eszméjével, hanem szemléletességével is megkap. A való vonásokat ugyanis a képzelet nemcsak az eszme érdekében formálja át, hanem azért is, hogy belőlük szemléletes képet alkosson, s így az eszmei jelentés mellett a szemléletesség, a képszerűség az, ami a teremtő képzelet alkotásait magasan az emlékezeti képek vagy a kombináló képzelet termékei fölé emeli, ami nekik mélyebb értelmükkel együtt a művészi értéket, az életvalóságot megadja.¹ Gondoljunk Petőfi tájképeire! Alig többek, mint az emlékezeti képek reprodukciói és összefoglalásai, de a teremtő képzelettől beléjük vitt szemléletesség révén életre kel bennük a valóság. Ez az, amit közönségesen a kifejezés művészetének nevezünk, ezen sarkallik végeredményben minden művészi hatás. Termő talaja szintén a művész lelkének gazdagsága, pszichológiai föltételei pedig egyfelől emlékezeti képeinek elevensége, pontossága és szívóssága, másfelől az az erő, amellyel benyomásait átéli — lelkének rezonáló képessége. Minél jobban megrázza a művészt mindaz, ami éri, élményei és olvasmányai, vágyai és ábrándjai, minél jobban bele tudja magát élni abba a képzeletfolyamatba, amelyet benyomásai — emlékezeti és szemléleti képek, a külvilág illatése és elméjének játéka — lelkében megindítanak, annál elevenebb és szemléltetőbb lehet a képzelete, annál művésziabb lelke tartalmának kifejezése.

¹ Ezt fejezi ki más szavakkal Volkelt is: «Anschaulichkeit des Vorstellens ist das Medium, in dem das künstlerische Schaffen lebt und gedeiht.» Id. mű III. kötet 57. l. Hasonlóképen u. o. a 68. lapon a művészi képzelet igazi hivatásául ezt jelöli meg: «Umformen von Vorstellungsmaterial zu neuen, selbständigen Vorstellungen von stark anschaulichem Gepräge.»

De csak lehet s nem lesz is okvetetlenül. A léleknek ez a most jellemzett gazdagsága csak alapja a művészi tevékenységnek, nem egyszersmind biztosítéka is, s nem minden gazdag képzeletű ember művész is — sokan vannak a hivatottak, de kevesen válasszottak. Még a teremtő képzelet is csak akkor hoz létre műalkotást, ha van kifejező ereje, s az igazi művész az, aki meg van áldva az objektíválás képességével, azzal az erővel, hogy a lelkében elevenen élő képzeteket a maguk szemléletességével vigye át a művészet anyagába — köbe, vászonra, nyelvbe, hangba. Más szóval, művész az, aki képzeletét a lélek síkjából át tudja vetíteni újra oda, ahonnan fölszívta őket, a konkrét valóságba. Itt van az éles választóvonal a művészi, vagy a magunk körén belül maradvá: a *költői lélek* és a *költő* között. Mély érzései, sőt elevenítő, teremtő képzelete amannak is van, de nincs ereje a lelkében zsongó vagy akár kikristályosodott költői képzeteket mások számára is fölfogható színés, eleven, szemléletes képekbe foglalni. Aki ezt meg tudja tenni, az igazi költő. A kifejező erőnek ezt a nagy jelentőségét az érzésre vonatkozólag maga Arany is fölismerete; ismételten hangoztatta, hogy nem magától az érzéstől, hanem annak kifejezésétől függ a művészi hatás. Egy ismeretlen költőnek, ki verseiről ítéletet kért tőle, azt írja, hogy «érzeni nem elég, ki is kell tudni fejezni, még pedig nem úgy, amint közbeszédben elspánkodná az ember, hanem költőileg.»¹ S ugyanezt a gondolatot, de más pozitív formában, öt évvel később újra megírja egy műkedvelő költőnőnek: «Az érzés nem kizárólagos tulajdona a költőnek: ő csak abban különbözik más emberektől, hogy érzelmeit, a szép formában és oly hatályosan bírja kifejezni, hogy olvasóiban is hasonlókat gerjeszthet. Amennyiben az sikerül, annyiban költő.»² Éppúgy a képzelet sem kizárólagos tulajdona a művésznek, csakhogy a költői, a művészi fantázia nemcsak teremt — erre képes a költői lélek is — hanem amit megteremtett, azt lefordítja a művészet nyelvére, a művészet eszközeivel plasztikus képekben objektíválja. A képzelet munkájának igazi művészi mozzanata tehát a kifejezés, a kifejezés szemléletessége, elevenessége életvalósága, belső igazsága — ez valójában az igazi képzelet, ez a művészet legsajátosabb karakterisztikona.³

Ennek a művészi, teremtő képzeletnek két legjellemzőbb vonása Volkelt szerint a merészség és az eredetiség.⁴ Minél erősebb a művészen a törekvés és minél nagyobb a tehetsége

¹ Levele 1860 aug. 6-án. *Hátrahagyott művei* IV. 152. l.

² *Levél egy úri hölgyhöz*. 1865 ápr. 2. U. o. 422. l.

³ A kifejezés fontosságát hasonlóképen hangsúlyozza Müller-Freienfels is: «Das Wesen des Künstlers bedingt vor allem der Ausdruck». *Psychologie der Kunst*.² II. k. (1923), 32. l.

⁴ Id. mű, III. k. 70—72. l.

arra, hogy lelkének képzet-tartalmát gyökeresen átformálva, alkotásában egy egészen új, másszabású világ képét adja: annál inkább beszélhetünk nála képzeletről, még pedig *merész* képzeletről; minél inkább érvényre jut a képzetek átalakításában, megváltoztatásában a művész önállósága, sajátossága, egyénisége, minél inkább reányomja alkotására a saját személyiségének jegyeit, annál erősebb a képzelete, annál nagyobb képzeletének *eredetisége*. Merészség és eredetiség nem egymást kirekesztő jellemvonások, megjelenhetnek együtt, ugyanazon művész képzeletének tulajdonságaitól, sőt igazi művészeknél az első rendszerint maga mellé követeli a másodikat, de nem egyszer függetlenül járnak egymástól. Ezen az alapon, képzeletüket tekintve, a művészeket két főcsoportra különíthetjük.¹ Az egyik a merész képzeletűeké; ezek olyan irányban formálják át képzeleteiket, hogy alkotásaik világa egészen más természetű lesz, mint a tapasztalatok világa, a valóság. A másik az eredeti képzeletűeké; ezek talán nem kisebb mértékben dolgozzák át emlékezeti képeiket, de úgy, hogy a képzeletük alkotta világ lehetőleg közel maradjon a realitások világához, szellemben és megjelenési formában hű legyen az élethez. A szokott esztétikai terminusokkal nevezhetjük az előbbi romantikus, az utóbbit realista képzeletnek — de természetesen ezek csak a főbb képzelet-típusok, s a kétféle képzeleti tevékenység párosulhat is, úgy hogy a változatosan vegyülő részek aránya szerint a típusok egész sorát állapíthatjuk meg.

Ezekbe a most megadott esztétikai keretekbe kell elhelyezni Arany képzeletének munkáját. Hogy Arany költői képzeletével a művészek második csoportjába tartozik, a realista képzeletűek közé, az közismert, de már bizonyos mértékben újszerűvé színezi ezt a közkeletű igazságot az a megállapításunk, hogy Arany képzeletvilága szinte tipikus példa arra, amit imént Volkelt nyomán eredeti képzeletnek neveztünk, sőt mintha csak róla mintáztuk volna magát a típust. Ha mást nem, annyit már előre is bizonyít ez a megállapítás, hogy Arany képzeletmunkája jelentős és értékes volt.

Ha most visszagondolunk az elhangzott esztétikai fejtegetésekre s azok tanulságát alkalmazzuk Aranyra, még sokkal érdekesebb és merészebbnek látszó eredményekre jutunk. Mit tartott Arany a maga legnagyobb gyöngeségének és miért tekintik őt még ma is fogyatékos, szegényes képzeletű költőnek? Idéztem fentebb a vádpontot, amint maga a költő fogalmazta: nincs leleménye, nem tud nyers anyag, írott vagy élőszóban hagyományozott forrás nélkül dolgozni. Megáll-e ez a

¹ Osztályozásom Volkeltét követi, de a megokolásban eltérek tőle.

vád, most ne kutassuk — később majd visszatérek rá. Fogadjuk el egyelőre igaznak. Arany tehát nem tudott a maga fejéből költeni, mesét szöni, cselekvényt kigondolni. Ehhez a munkához idegen helyről kellett összehordania az anyagot, hol téglát, amint Gyulainak panasolta, például a *Toldi* I. részében, hol törmelékeket, p. o. a hún trilógiában — meszet azonban, amit a téglával együtt emleget, soha: az idegen elem összeforrasztása, rögzítése, az mindig az ő érdeme, ebben a munkában nem szorult idegen segítségre. És most mit felel Aranynek erre a rezignált kijelentésére a tudomány? A művészi képzetet elemezve, szerepét vizsgálva a műalkotásban, azt találtuk, hogy a művész munkájának értéke nem a föltalálásban nyugszik, hanem a készen kapott elemek megformálásán, s képzelő erejének mértéke nem az anyag, amelyből alkot, hanem a műalkotás, amelyet létrehoz; láttuk, hogy a képzetet, mikor teremt, nem elemeket szül mintegy önmagából, hanem eszmét visz beléjük s a képzetanyagot ahhoz idomítva szemléletessé, élővé varázsolja. Igaz, hogy a merész képzetű epikus, aki évek hosszú sora alatt, sokfelől a lelkébe gyűlt ismeretanyagot sző össze mesévé, nagyobb szellemi munkát végez, mint az, aki egy vagy több ad hoc összekeresett forrás alapján dolgozik, s az előbbinek könnyebb eredetit, egyéni színűt adni, míg az utóbbi könnyen kerül forrásával szemben a függés viszonyába — de a különbség köztük csak fokozati, kvantitatív; minőségi, értékbeli eltérést az teremt közöttük, milyen mértékben változtatják meg a képzetanyagot, mennyiben tudják egyrészt sajátjukká, másrészt elevenné tenni az elemek kapcsolódását. Szóval, Aranyra vonatkoztatva mindezt, képzete munkájának megítélésénél másodrangú fontosságú az, mennyi idegen gyárban égetett téglát használt föl, a kérdés az, hogyan munkálta meg és mit épített belőlük.

Ez a kérdés épen Aranynál szokatlanul érdekes és tanulmányos. Egyfelől ugyanis pontosan ismerjük részint magának Aranynak utalásaiból, részint az Arany-magyarázók, első sorban Riedl Frigyes munkálataiból, Arany költészetének forrásait, azt a képzetanyagot, melyet a költő munkáihoz összehordott, másfelől ezek a források nem költői földolgozásra kész mondai vagy történeti elbeszélések voltak, hanem vagy zavaros, hézagos, költői szempontból egészen értéktelen krónikák, mint Ilosvai széphistóriája, vagy pusztá mondatörmelékek, mint a hún trilógia anyaga. Ezeket beemelni a rideg prózából a költészet birodalmába, a töredékes adatokból szerves egészet fejleszteni olyan föladat volt, mely a képzetnek nagymértékű megfeszítését követelte. Összevetve azt az anyagot, amelyet Arany talált, azokkal a műalkotásokkal, amelyeket belőle formált: megleshetjük képzete munkáját, beláthatunk lelki műhelyébe, ahol képzete a nyers, töredékes anyaghalmazt művészi

egésszé forrasztotta s bele életet lehelt. Nem találunk irodalmunkban utat, mely közelebb vezetne a költői alkotás nagy misztériumának ismeretéhez.

Ha Arany képzeletének szövevényes útjain végig akar-nám vezetni az olvasót, egész kötetet kellene kezébe adnom. Kénytelen vagyok tehát e szűkre szabott tanulmány keretei-hez alkalmazkodva, magamat kettős korlátozásnak alávetni. Egyrészt Arany képzeletének munkáját csak bizonyos irányai-ban fogom nyomon kísérni, másrészt mindenütt csak egy pár jellemző példára szorítkozom — számukat könnyen megtíz-szerezhetném.

Kiindulok abból a közkeletű tanításból, hogy Arany nem tartozik a merész szárnyalású, gazdag képzeletű költők közé. Ez első pillanatra természetesen látszik, hiszen műalkotásai-nak alapanyagát nem lelkének tudatalatti részében lappangó képzetek szolgáltatták, hanem forrásainak adatai, s képzelete nem szabadon teremtett, szeszélyesen összefűzve a sok helyről begyűlt elemeket, hanem a kész részletek megváltoztatásában, kiformálásában nyilvánult. Tudományos terminológiával úgy fejezi ezt ki az irodalmi közvélemény, hogy Arany-nak nem teremtő, hanem kiegészítő és elevenítő képzelete volt. A készen kapott, de töredékes mozzanatok kiegészítésében, az események hézagainak betöltésében és áthidalásában, a száraz, szintelen adatok életrekeltésében mindenki elismeri Arany nagyságát, de hozzá szokták tenni, a kicsinylésnek, a szánakozásnak némi árnyalatával, hogy ez a képzeletnek valami alacsonyabb rendű funkciója, s nem igazi teremtő fantázia. Az előrebocsátott eszté-tikai alapvetés ezt a fölfogást gyökerében tévesnek s a szána-kozást egészen jogtalan-nak bizonyítja: láttuk, a képzelet munká-jának értékét nem az anyag szabja meg, amellyel a költő dolgozik, hanem az átalakításában, a megformálásában jelent-kező erő — s ebben az irányban Arany képzelete valóban páratlanul fejlett volt. Bármelyik alkotását nézzük, azt talál-juk, hogy a forrásaiban talált adatokat újakkal kiegészítve gazdagon megmunkálta, a képzet-elemeket költői eszméje érdeké-ben mélyrehatóan átalakította és hatalmas képekké formálta, s ez a művészi képzelet egyik legfontosabb jellemvonása, ez teszi újjá, a költő sajátjává azt, amit másoknál talált. Kiraga-dok a három *Toldi*-ből egy-egy mozzanatot. Az elsőből a VIII. éneket, azt a nagyszerű jelenetet, melyben a király megszégye-níti az öccse ellen vádaskodó Györgyöt, leleplezi ármányát és megkínálja öccse birtokával — ha legyőzi a csehet. A király és György ilyen találkozásáról Ilosvai nem tud, s Arany egész jelenetének alapja Ilosvai két sora, a király levele Györgyhöz :

Kegyelem megvolna öccsének, Miklósnak,
Ne tartaná Miklóst otthon — ír — nagy kárnak.

Ehhez a két sorhoz hozzátapadt Arany emlékképzeteiből egyrészt a népmesék jóságos királyának képe, aki ismeri minden emberét, kikutatja ügyes-bajos dolgaikat, mielőtt ítéletet mond, másrészt a köztudatban élő hit az olasz furfangosságról — ne felejtjük, hogy Nagy Lajos atyja még olasznak született! — s ezekből az elemekből alkotta meg Arany ezt a kitűnő jeletet. Am mondják mások, hogy mindez a léleknek puszta kiegészítő munkája volt, de ez a kiegészítés olyan nagyszabású, a képzetnek olyan hatalmas munkája, hogy akárhány ú. n. «teremtő» képzetű költő megirigyelhetné. Mert mit talált Arany a forrásaiban? Egy szálló ígét, egy sablonos típust és Ilosvainál két sorban három gondolatot — s ezekből a szintelen morzsákból alkotta meg a maga gazdag képzetével a pompás képet.

Egy másik példa, a *Toldi szerelméből*. Ilosvai azt írja Toldiról, hogy a királyi konyhán vízfordással kereste meg nyomorúságos élelmét. A daliás hős, amint öreg kondérokot hord a vállán dárdá helyett! Mennyire nem illett hozzá ez az alacsony szolgál munká! Ezt a komikus képet milyen ügyesen változtatta megkapóvá a költő. Mikor Miklós, egyházi átokkal fején, bűneiért a bakonyi kolostorban vezekel, hogy megalázza magát, önként vállalja a vízfordásnak megvetett és mindenkitől visszautasított munkáját. Arany képzete drágakövé csiszolta az értéktelen kavicsot!

Hasonlóképen járt el a költő a *Toldi estéjében* a hős részegességével. Ilosvai jegyezte föl róla. Minden motiválás nélkül veti krónikája végére, hogy Toldi «minden reménsége boritalban vala» — mintha azzal a céllal tette volna, hogy ez mint utolsó benyomás maradandóan megrögződjék elménkben Toldiról. Toldi szerette a bort — hangzik Ilosvai históriájából. Arany nem merte és nem is akarta elejteni Toldinak ezt a tulajdonságát, de ami ott szégyenfoltja volt, az nála a hősnek egy sajátosan magyaros vonásává lesz: a magyar, ha nagy öröm éri, vagy nagy bánat gyötri a szívét, kupához nyul, hogy kiélvezze amazt, s elfojtsa emezt. Arany Toldija is iszik, de csak ha megárad a szíve, ha nagyot mulat vagy nagyot búsul, s ha nem is olyan mértékkel élvezi a bort, mint a józan nyárs-polgár, úgy soha, hogy az erőt vegyen rajta. Győzi a bort, s ez a magyar szemében nem hiba, ellenkezőleg az örönek jele. Olyan erős Toldi, hogy még a bor sem bír vele! Íme, ami fogyatkozás volt a monda Toldijában, Aranynál sajátos magyar vonássá, szinte azt mondanám: erővé lesz. Mintha a mythologia Midas királyának jutott adomány Aranyra szállt volna örökségként: az ő kezében is színarannyá vált, amihez hozzáért.

Álljunk meg egy pillanatra. Csakugyan «kiegészítő» képzet az, s nem méltó a «teremtő» névre, mely ennyire kifogatja valójából és egészen mássá, gyökeresen újjá formálja az

anyagot? Azzal érvelhetnének a kishitűek, hogy ezek csak részletek; egyes mozzanatokat tudott Arany kitalálni, de egészet nem, már pedig a teremtő képzelet az, mely az események sorát kelti életre a maga erejéből. Ám jó, de gondoljunk a *Pázmán lovagra*, erre a három nagy mozzanatból és sok apró fordulatból összeszőtt «víg balladára». Vagy ezt sem Aranynak kell köszönnünk, hanem Róbert Károly királyunknak, aki 1319 jún. 8-ikán kelt oklevelében három falut adományoz Pázmán István lovagnak fájdalomdíjúl, hogy egy lovagi tornán ő, a király véletlenül kiütötte három fogát? Ez volt a mag, amelyből a ballada életre kelt, ennyit adott Aranynak a história. Nem végzett-e százszor akkora munkát a költő képzelete, mikor erre a pusztá tényre s annak megokolására ezt a pszichologiai rúgókon nyugvó, a jókedv kerekein gördülő mozgalmas és színes históriát fölépítette?

Már ezek a példák, különösen az utolsó, gondolkozóba ejthetnek. Vajon Arany képzelete pusztán kiegészítő és elevenítő munkát végzett, mikor p. o. az oklevél két sorából egy egész történetet költött? Nem járunk-e közelebb az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy a költő ez alkalommal egy történeti tényre egy egész mesét épített, s az állítólagos kiegészítő és elevenítő képzelet helyett itt már a mesealkotó — vagy mondjuk ki a laikusok nyelvén: teremtő — képzelet működött? S ez a példa nem áll egyedül Arany költészetében; hosszú sorát idézhetnők olyan alkotásainak, melyeknek mozgalmas meséjét maga költötte. Csak említem, pedig nagyon hálás föladat volna kifejtése, hogy a *Nagyidai cigányok*, ez a nagyméretű, fordulatokban és képekben gazdag komikus eposz egy rövidke anekdotából fejlett irodalmunk legcsapongóbb képzeletű torzképévé; csak utalok arra a gazdag leleményre, amely Arany egyik-másik balladáját eredetiség szempontjából is oly magasra emeli. «Tégla» híján, pusztán a maga képzeletéből nemcsak olyan egyszerű mesét költ, mint az *Arva fiú*, az *Éjféli párbaj* és a *Vörös Rébék cselekvénye*¹, hanem egy ízben az apró tragédiák egész sorát foglalja össze modern haláltánc-énekké (*Hidavatás*), másszor meg egy mozgalmas lélektani drámát eszel ki. A *Tetemre hívás*, ez a ballada alakjába rejtett dráma, szemre ugyan csak a cselekvény befejező mozzanatát adja, de előzményei, Arany képzeletében megfogantva, a ballada utalásaiból érdekes meséjű történetté rendeződnek. A modern magyar verses epika e gyöngyének nincsenek «forrásai», meséjének egyetlen mozzanatát sem tudjuk visszavezetni írott vagy élő hagyományra.

¹ Nem kell mondanom, hogy a *Vörös Rébéknek* csak a *meséje* egyszerű. Maga a ballada mint egész a legnagyobb, szinte már raffinált művészettel van megszerkesztve, s egyike a legkomplicáltabb magyar költői elbeszéléseknek. Ugyanez áll bizonyos mértékben az *Éjféli párbajra* is.

Sőt a félénk költő még szabadabb, még merészebb szárnyalásra is bírta képzeletét: *A honvéd özvegye* című költői elbeszélésének tárgya, a halott Petőfi megjelenése özvegye nászünnepe, nemcsak egészen a maga leleménye, hanem már a költészet legcsodásabb régiójában, a fantasztikum birodalmában jár. S csak érintem Arany teremtő képzeletének legszárnyalóbb termékeit, a páratlan finomságú *Regét a csodaszarvasról*, mely egypár mondai és földrajzi névből meg a mitikus csodaszarvas képzetéből életrekelve, megteremti a hiányzó magyar őstörténetnek megnyitó mozzanatát, és csak érintem a *Keveházát*, ezt az unikumot a világirodalomban, mely szintén csak nevekből egy görgeteges folyamatú eposzt teremt s benne az összetorlódo esemény-tömeget elképzeltetlenül kis helyre sűriti össze.

Mind ennél nagyobb szerű volt azonban az a mesealkotó fantázia, mely a *Toldi szerelme* főcselekvényét teremtette. Buzgó kutatók, néha többet is bizonyítva, mint amennyire érveik följogosították, fölfődték az eposz minden kapcsolatát és vonatkozását — mégis maga a főcselekvény, úgy amint előttünk áll, Arany leleménye. Ez Toldi szerencsétlen szerelme, pontosabban szólva, szerelmi szerencsétlensége. Ezt, valamint hosszantartó vezeklését tette a költő a cselekvény vázává. Toldi szerelme Piroska iránt, kettős büne, mellyel előbb lovagiatlanul Tar Lőrinc kezére juttatja a leányt, majd bár lovagi, de szabálytalanul vívott viadalban, szerelemfeltésből megöli barátját, és bűnhődése, hogy vétkeért kegyelmet nyerjen — ez az eposz főcselekvénye, s erről a monda semmit sem tud! Megalkotásában Arany képzelete valóban teremtett, olyan szabadon, olyan merészen, mint akármely romantikus regényíróé. Nincs az az epikus, még a leggazdagabb képzeletű sem, egy Jókai, egy Dumas-père, aki ne talált volna forrásaiban több anyagot művéhez, mint ez alkalommal Arany!

CSÁSZÁR ELEMÉR.